
Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΛΑΡΗΣ

---

1. Εισαγωγή

Είμαστε εδώ και μερικά χρόνια μάρτυρες μιας τάσης επιστροφής του υποκειμένου ως θεωρητικής έννοιας στις κοινωνικές επιστήμες και την κοινωνιολογία ειδικότερα. Το γεγονός αυτό συνδέεται με την κρίση στην κοινωνική θεωρία,¹ η οποία φαίνεται να είναι έκφραση μιας ευρύτερης κρίσης στην κοινωνία. Αποτελεί συνέπεια της κεφαλαιώδους σημασίας κοινωνικο-οικονομικών και κοινωνικο-πολιτικών, πολιτισμικών γενικότερα, ανακατατάξεων σε παγκόσμιο επίπεδο – ή ορθότερα αυτών που κατά την τελευταία περίοδο επιτελούνται στις χώρες του «Κέντρου», αλλά εκτείνονται προς την «Περιφέρεια» περιλαμβάνοντάς την, φυσικά με τρόπο διαφοροποιημένο – και διαφοροποιητικό –, σ' αυτό που έχει ονομαστεί από πολλούς συγγραφείς Παγκόσμιο Σύστημα.

Στο επίπεδο της θεωρίας, η κρίση εμφανίζεται ως άρνηση δέσμευσής της σε συγκεκριμένο ιστορικό περιεχόμενο μετά την έκλειψη των στρουκτουραλιστικών ρευμάτων που είχαν κατά κράτος επικρατήσει κατά τη δεκαετία του '60, εκτεινόμενα και στο χώρο της μαρξιστικής θεωρίας. Η κρίση των δομών ως επί μέρους κοινωνικο-οικονομικών μακρομεγεθών, αλλά και των συνεκτικών δεσμών τους στο εσωτερικό της

---

1. Πρβλ. Ardoino J., Bidou C. κ.ά., *La Sociologie en France*, La Découverte/Repères, Παρίσι, 1988, κυρίως σελ. 23-35, 39,41, 46-56.

σύνολης κοινωνικής δομής και κοινωνίας, η κρίση αυτής της έννοιας της δομής, συνδυάζεται με την επιστροφή του ιντιβιντουαλισμού, τόσο στην κοινωνική πρακτική όσο και στη φιλοσοφία και το χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η μεταστροφή αυτή σημαδοτεί δυνάμει και την αλλαγή παραδείγματος, ή μάλλον παραδειγμάτων, στον ευρύτερο επιστημονικό χώρο.

Το άτομο, ως κεντρικό στοιχείο και χαρακτηριστικό ενός «νεφελώματος» θεωρητικών προσεγγίσεων – που δεν συγκλίνουν απαραίτητα – φαίνεται έτσι να προβάλλει ως ο κοινός τους παρονομαστής. Όπως οι περισσότερες από τις θεωρίες αυτές κατανοούν τον κόσμο, η ανάδυση αυτή του ατόμου συνοδεύει μια διαδικασία μετάβασης από το χώρο της παραγωγής – και μάλιστα της βιομηχανικής – που χαρακτηρίζει τη σύσταση των εθνικών κοινωνιών από το 19ο αιώνα και των κοινωνικών σχέσεων που επικεντρώνονται στην παραγωγική διαδικασία, σε εκείνον της αγοράς και της γενίκευσης – ποσοτικά και ποιοτικά, αλλά και διαφοροποιημένα – της κατανάλωσης, στο εσωτερικό ενός κόσμου μεγάλης ρευστότητας, όπου τα φυσικά σύνορα – που χαρακτηρίζουν τις εθνικές κοινωνίες – σχετικοποιούνται χάνοντας μέρος της σημασίας τους.

Στα πλαίσια αυτά, το άτομο ως πυρήνας των νέων – ή ανανεωμένων – επιστημονικών παραδειγμάτων εμφανίζεται και ως διακύβευμα (*enjeu*), δεδομένης και της συνθετότητας – που φθάνει ως την πολυσημία – που το χαρακτηρίζει ως έννοια. Είναι χαρακτηριστικό ότι θεωρητικοί όπως ο S. Moscovici, ο οποίος ήταν στο παρελθόν προσανατολισμένος προς το στρουκτουραλισμό, ασχολούνται τώρα με την κατηγοριοποίηση του ατόμου: αναφέροντας συγκεκριμένα ότι ο πολιτισμός μας έχει παράγει τέσσερις αναπαραστάσεις του ατόμου, το εξιδανικευμένο άτομο (*individu sublimé*), το (πολιτικά) χειραφετημένο άτομο (*individu émancipé*), το εγωιστικό άτομο (*individu égoïste*) και τέλος το ανώνυμο άτομο της μάζας (*individu anonyme ou de masse*).² Το ίδιο παρατηρείται και

2. Moscovici, S., "L' individu et ses représentations", *L' Individualisme: Le grand retour*, Magazine Littéraire, Παρίσι, Απρίλιος 1989, σελ. 29.

με τον Α. Touraine, γνωστό στο παρελθόν από το χώρο της βιομηχανικής κοινωνιολογίας και εκείνο των κοινωνικών κινήματων, σύμφωνα με τον οποίο «η σύγκρουση που κυριαρχεί στον καιρό μας είναι... εκείνη που αντιπαραθέτει την εικόνα του ατόμου ως καταναλωτή στην αναπαράσταση του ατόμου ως υποκειμένου, που αγωνίζεται για το δικαίωμά του στην ατομικότητα».³

Άλλοι συγγραφείς ορθώνουν, απέναντι στην άρνηση της πραγματικότητας του υποκειμένου που χαρακτηρίζει το μεταμοντέρνο λόγο, τη «γλώσσα της υποκειμενικότητας, τη γλώσσα της (ατομικής και συλλογικής) ταυτότητας».⁴ Αντίστοιχα στο πεδίο της φιλοσοφίας, είναι χαρακτηριστικό το ανανεωμένο ενδιαφέρον για την ηθική και πολιτική φιλοσοφία, η νέα επικαιρότητα του καντιανού υποκειμένου και η συχνή «επίσκεψη» του χώρου από τους κοινωνιολόγους, που αναζητούν γέφυρες με το Λόγο του Διαφωτισμού και της νεωτερικότητας.

---

2. Άνοδος και κρίση των ολικών εννοιών στην κοινωνιολογία

Οι εξελίξεις αυτές στο χώρο της νεότερης θεωρίας δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές χωρίς μία αναδρομή στην αλλαγή παραδείγματος στις κοινωνικές επιστήμες από τα τέλη του 18ου αιώνα έως σήμερα. Στην πρώτη της διατύπωση η κοινωνική θεωρία της νεωτερικότητας συνδέεται αυτονόητα με το αξιακό πλαίσιο του Διαφωτισμού. Γι' αυτήν, η εκκοσμίκευση των θεσμών – με επίκεντρο το πολιτικό πεδίο – που ξεκίνησε από την Αναγέννηση και έφθασε στο απώγειό της με τη Γαλλική Επανάσταση, είχε ως κεντρική συνέπεια την αντικατάσταση του Θεού από την κοινωνία, ως έννοιας εξηγητικής και ως κανονιστικής αρχής.

---

3. Touraine A., "Le Nouvel Age de la Politique", *L' Individualisme: le grand retour*, ό.π.

4. Βλ. Lash S./Friedman J. (επιμ.), *Modernity and Self-Identity*, Blackwell, Οξφόρδη, 1992 (κυρίως σελ. 1-30).

Η έννοια της κοινωνίας, ως ένα συγκεκριμένο «σύνολο», που ορίζεται από ίδια σύνορα, ίδιες πηγές εξουσίας και όργανα εφαρμογής των νόμων – καθώς και από μία κοινή συλλογική συνείδηση, νοηματοδοτείται από την ύπαρξη του εθνικού κράτους, ενώ στην ακραία της – πολιτική – έκφανση, η κοινωνία φτάνει να ταυτίζεται και με το εθνικό κράτος (ως έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας στη Γαλλική Επανάσταση, ως *Staatsgesellschaft* στη εγγελιανή ανάλυση του κράτους ως κοινωνίας).

Κατ' εξοχήν ενοποιητικός παράγων – ενότητα ως αποτέλεσμα αλλά και ως αναγκαιότητα μιας νόμιμης εξουσίας – η κοινωνία αποτελεί, ως μακρομέγεθος, τη θεμελιακή έννοια στην οικοδόμηση της κοινωνιολογίας, ως μελέτης της κοινωνίας. Η κοινωνία εμφανίζεται έτσι να κατέχει ένα πρωτογενή και εξηγητικό χαρακτήρα, σε σχέση με τα άτομα-δρώντες και τη συμπεριφορά τους, η οποία «εξηγείται» από τη θέση που κατέχουν στο εσωτερικό της.⁵ Αυτός ο «κοινωνιολογισμός», ιδιαίτερα όσον αφορά τη Γαλλική Σχολή, αλλά και την παρσονική θεώρηση, θεμελιώνεται εξ άλλου και στην ταύτιση κοινωνίας και νεωτερικότητας, κατά την περίοδο οικοδόμησης και εδραίωσης των εθνικών κοινωνιών και την επιδίωξη της κοινωνικής ενσωμάτωσης και ολοκλήρωσης.

Η κοινωνιολογία οικοδομήθηκε έτσι και ως ιδεολογία της νεωτερικότητας, με σημείο αναφοράς το πέρασμα από την κοινότητα προς την κοινωνία, από τον πληθυντικό – τις παραδοσιακές κοινότητες/κοινωνίες στον ενικό – την κοινωνία της νεωτερικότητας –, απαλλασσόμενη από τις επί μέρους ιδιαιτερότητες και στηριζόμενη σε αξίες και κανονιστικά πρότυπα παγκόσμιας ισχύος, με την καθολική κατίσχυση του Λόγου. Τα αξιακά και κανονιστικά πρότυπα του Λόγου γίνονται επίσης εκείνα του δικαίου και της παραγωγής – συμμετρικά με τη σύνδεση/σύγχυση έθνους-κράτους της κοινωνικής (οικονομικής) δραστηριότητας στα πλαίσια της βιομηχανικής επανάστασης, ενώ η ανελικτική/κατακτητική ορμή των εθνικών – ευρωπαϊκών κοινωνιών κατά την περίοδο αυτή της οικοδόμη-

5. Πρβλ. Touraine A., *Le Retour de l' Acteur*, Fayard, Παρίσι, 1984.

σής τους καθιστά την ίδια την ιδέα της κοινωνίας (ως σύγχρονης κοινωνίας), ένα από τα ιδεολογικά θεμέλια της νεωτερικότητας.⁶

Αντίστοιχα, οικοδομούμενη ως ιδεολογία της νεωτερικότητας, η κοινωνιολογία τείνει να αφαιρέσει από τα δρώντα υποκείμενα τον προμηθεϊκό τους ρόλο ως δημιουργών του ιστορικού γίνεσθαι, οδηγώντας στην «υποστασιοποίηση» του κοινωνικού και την απώλεια της αυτονομίας του ατομικού υποκειμένου. Χαρακτηριστική είναι η πορεία του Durkheim από την αρχική θέση της «εξωτερικότητας» του κοινωνικού και του κοινωνικού εξαναγκασμού σε σχέση με το άτομο⁷ σε εκείνη της εσωτερίκευσης του εξαναγκασμού⁸ και τέλος σ' αυτήν όπου, με επίκεντρο την έννοια της «συλλογικής αναπαράστασης», το κοινωνικό υποστασιοποιείται και εμφανίζεται ως μία «ψυχική πραγματικότητα».⁹

Στον ατομικό λοιπόν λόγο στον οποίο προηγουμένως αναγνωριζόταν – στα όρια μιας αυτόνομης βούλησης και ορθολογικότητας – η δυνατότητα να εγγράψει τα αποτελέσματα του πάνω/μέσα στην κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα, υποκαθίσταται μία κοινωνικο-ιστορική υπερβατότητα, που εγγράφεται στο εσωτερικό ενός ατόμου το οποίο έχει πια χάσει την αυτονομία του.¹⁰ Λόγος και ηθική βρίσκονται τώρα σε σχέση αντινομίας με την «ατομικότητα», που έχει ως βάση τις αισθήσεις, ορέξεις και ευαισθησίες του ατόμου. Με την προβολή του πεδίου της ορθολογικότητας στο χώρο της εξωτερικής προς το υποκείμενο κοινωνικής πραγματικότητας και την εξαντικειμενίκευσή του με τη μορφή της επιστήμης που είναι απρόσωπη και κοινωνική, ο ατομικός Λόγος – όπως και η ατομική βούληση, σε σχέση με το κράτος – μεταβάλλεται σε πρόβλημα. Είναι χαρακτηριστικές οι φράσεις του ύστερου Durkheim ότι «απελευθερωνόμαστε όχι με το Λόγο... αλλά με

6. Πρβλ. Touraine A., *ό.π.*, σελ. 21-22.

7. Durkheim, E., *De la Division du Travail Social*, P.U.F., Παρίσι, 1977, σελ. 400.

8. Durkheim E., *Le suicide - Étude de Sociologie*, P.U.F., Παρίσι, 1976, σελ. 358.

9. Durkheim, E., *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*, P.U.F., Παρίσι, 1968, σελ. 633-34.

10. Genard J.-L., *Sociologie de l' Ethique*, Logiques Sociales, Παρίσι, 1992, σελ. 45.

την επιστήμη» και ότι «η ηθική δεν μπορεί να εξαρτάται από μία θέση τόσο ασταθή όπως αυτή της ελευθερίας».¹¹

Ο δραστικός περιορισμός της αυτονομίας του ατομικού Λόγου σε σχέση με τους κοινωνικούς καθορισμούς – βλ. και την «κοινωνικοποίηση» με τη μορφή του «habitus» στον Bourdieu – δεν αποτελεί μόνον χαρακτηριστικό του ντυρκεμικού παραδείγματος. Αυτό που έχει οριστεί ως κοινωνιολογισμός (sociologism), με την κατάλυση δηλαδή κάθε απόστασης μεταξύ του κοινωνικού και του ατομικού και τη θεωρία μιας κοινωνικής πραγματικότητας που περικλείει στο εσωτερικό της, ανεξάρτητα από τα άτομα που τη συνθέτουν, τους όρους κατανόησης και λειτουργίας της – συγχρονικά και διαχρονικά –, ή με άλλα λόγια, η μεγιστοποίηση του κοινωνικού ντετερμινισμού καθώς και η οντολογικοποίησή του (δηλ. ως συστατικού της πραγματικότητας και όχι απλά ως έννοιας με μεθοδολογική αξία) αποτελεί μια κοινή θέση στο χώρο της κοινωνιολογίας. Διατρέχοντάς την στην ιστορία της, έχει επηρεάσει και πλήθος άλλων παραδειγμάτων στο χώρο των κοινωνικών επιστημών (μαρξιστικό, ιστορικιστικό, Παρέτο, Lévi-Strauss, Bourdieu...)¹²

Αντίστοιχα, ο Πάρσονς, κατά τη φάση αναγέννησης της κλασικής κοινωνιολογίας που ακολούθησε το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και δίνοντας το προβάδισμα στους όρους και τις μορφές κοινωνικής ενσωμάτωσης, ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τις σχέσεις αντιστοιχίας μεταξύ συστήματος και δρώντων, χτίζοντας την κοινωνιολογία του στις (συμπληρωματικές) έννοιες του θεσμού και της κοινωνικοποίησης, τις οποίες συνδέει και συνέχει η κεντρική έννοια του ρόλου. Και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Touraine, όσο μεγαλύτερη είναι η σημασία της κοινωνίας (του συστήματος), τόσο μικρότερη είναι εκείνη των κοινωνικών δρώντων, δεδομένου ότι οι τελευταίοι δεν συλλαμβάνονται παρά μόνον ως φορείς ιδιοτή-

11. Durkheim, E., *Textes*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1975, τόμος II, σελ. 30, τόμος III, σελ. 358.

12. Πρβλ. Bourricaud F., "Contre le sociologisme: une critique et des propositions", *Revue Francaise de Sociologie*, CNRS, 1975, XVI, supplement, σελ. 583-613.

των που προσιδιάζουν στις θέσεις που κατέχουν μέσα στο κοινωνικό σύστημα, ενώ η συμπεριφορά τους εξηγείται από το βαθμό αντιστοιχίας ανάμεσα στους ρόλους της.¹³

Ο δραστικός περιορισμός του ατόμου δεν σημαίνει φυσικά και την εξαφάνιση του «υποκειμένου» από τα διάφορα κοινωνιολογικά παραδείγματα. Αντίθετα, ο κοινωνικός δρων – ως συλλογικότητα αλλά και ως ιδεολογική κατασκευή – παίρνει διάφορα πρόσωπα – ισάριθμες ιστορικές μορφές του υποκειμένου που ορίζεται σε σχέση με την ιδέα της προόδου: έθνος/κράτος-έθνος, αστική τάξη, εργατική τάξη/προλεταριάτο...

Όμως η κρίση του 1929 και ό,τι ακολούθησε, η άνοδος του ναζισμού και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, η εμφανής πια αδυναμία ταύτισης κοινωνίας και κράτους, η πορεία, κρίση και τελική πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη, οδήγησαν σε μία αυξανόμενη δυσπιστία απέναντι στις διάφορες μορφές του ιστορικού υποκειμένου και εισήγησαν την κρίση στην ίδια την έννοια του υποκειμένου, συμμετρικά με την κρίση των ιδεών της προόδου και του Λόγου.

Στην κριτική «απομυθοποίηση» του κοινωνικού και του ιστορικού υποκειμένου, αλλά και στην οινεί αποβολή του (ατομικού) υποκειμένου από το επιστημονικό πεδίο, συνέδωσαν τα διάφορα στρουκτουραλιστικά ρεύματα που κυριάρχησαν στο χώρο των κοινωνικών επιστημών κατά τη δεκαετία του '60 (έχουν ήδη αναφερθεί μερικά ονόματα). Γλωσσολογία, ανθρωπολογία, ψυχανάλυση, λογοτεχνική κριτική, ψυχολογία και κοινωνιολογία κατασκευάζουν τα νέα επιστημονικά τους παραδείγματα γύρω από την έννοια της δομής, κοινωνικής, ψυχικής κ.ο.κ., με την οποία το υποκείμενο τελεί σε σχέση θεμελιακής εξάρτησης, σχέση «λειτουργική» (ως αναγόμενη στη λειτουργία της δομής), στα πλαίσια της οποίας έννοιες όπως αυτή της ελευθερίας κατέστησαν προβληματικές.

Η «απομυθοποίηση» – και ως αποδόμηση – της νεωτερικότητας, του υποκειμένου, του κοινωνικού δρώντος... – συνε-

13. Touraine A., *Le Retour de l' Acteur*, ό.π., σελ. 23.

χίστηκε από τα μετα-στρουκτουραλιστικά ρεύματα. Ο Foucault αναφέρθηκε στο υποκείμενο ως δημιουργήμα της εξουσίας,¹⁴ ενώ ο Lyotard, παρά την αναρχική «αγωνιστική» του, αρνήθηκε να προσδώσει οποιαδήποτε υπόσταση στο υποκείμενο.¹⁵ Παράλληλα όμως, και η ιδέα της κοινωνίας χάνει τη «μετακοινωνική», υπερβατική της διάσταση, ενώ και ως έννοια ολιστική πλήττεται από διάφορες πλευρές, «λόγω του χαμηλού επιπέδου σταθερότητας, και – ακόμη περισσότερο – συνεκτικότητας που τη διακρίνει».¹⁶

Σήμερα, που η «εκκαθάριση του πεδίου» φαίνεται να έχει τελειώσει, η απόρριψη της ίδιας της ιδέας της συλλογικής δράσης και η εισβολή στο χώρο της κοινωνιολογίας μοντέλων που προέρχονται από το χώρο της βιολογίας και των φυσικών επιστημών, η ίδια η έκλειψη της κοινωνικής σκέψης, φαίνονται να οδηγούν σε ένα είδος αντίστροφης μέτρησης.

Η αποδιοργάνωση της βιομηχανικής κοινωνίας και η κρίση της ιδέας της κοινωνίας οδηγούν στην ανάπτυξη μιας «μη-κοινωνικής ιδέας της κοινωνικής ζωής, άλλοτε απελπισμένης, άλλοτε κοινωνικής και άλλοτε ονειροπόλας», σχολιάζει ο Touraine. Όμως συνεχίζει, μία εικόνα της κοινωνικής ζωής που περιορίζεται και μόνο στην αλλαγή, δεν ευνοεί προπάντων εκείνους που έχουν τις μεγαλύτερες δυνατότητες να αποκομίσουν όφελος από αυτή την αλλαγή, είτε επειδή είναι πιο πλούσιοι, είτε επειδή είναι πιο υπολογιστές ή πιο ισχυροί;¹⁷

Αντίστοιχα, κατά τον Genard, «εξυπακούεται ότι η κοινωνιολογική αποδόμηση του δράντος αποτελεί ένα κεκτημένο της ιστορίας της σκέψης που δεν μπορούμε να παρακάμψουμε και δεν τίθεται θέμα επιστροφής σε μία καρτεσιανή ανθρωπολογία. Όμως, η δυσκολία έγκειται όχι σ' αυτήν την αποδόμηση αλλά στη ριζικότητά της, που καταλήγει αναπόφευκτα στο

14. Βλ. Foucault M., *Surveiller et Punir*, N.R.F., 1975.

15. Βλ. Lyotard J.-F., *Le Différend*, Minuit, 1983, σελ. 96-101, 137-45.

16. Touraine A., *Le Retour de l' Acteur*, ό.π., σελ. 67.

17. Στο ίδιο, σελ. 40.

να καταστήσει προβληματική και να θέσει σε κίνδυνο την ίδια τη θέση της κοινωνιολογίας.¹⁸

---

3. Η επιστροφή του υποκειμένου

Η κοινωνιολογία της μετανεωτερικότητας προχωρεί με διάφορους τρόπους στην απόρριψη των μακρομεγεθών και στην υποκατάσταση αυτή τη φορά του ενικού από τον πληθυντικό – της κοινωνίας ως ολότητας και ως ιδέας από ένα ακαθόριστο πλήθος επί μέρους κοινοτήτων, διατηρώντας παράλληλα την ασυμβατότητα της έννοιας της ατομικότητας και του υποκειμένου. Έτσι, ο Maffesoli αντιδιαστέλλει στο ρασιοναλισμό της νεωτερικότητας την «εμπάθεια» (πάθος) της μετανεωτερικότητας, ενώ στο σκεπτόμενο, αποστασιοποιημένο, άτομο αντιπαραθέτει «το ξεπέραςμα της κλασικής διχοτομίας μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου», την έλλειψη διαφοροποίησης και την «απώλεια μέσα σ' ένα συλλογικό υποκείμενο» στα πλαίσια του «συλλογικού ναρκισσισμού» που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη «νεο-τριμπαλιστική» κοινωνία.¹⁹ (Η παραπάνω κατάσταση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, με τρόπο λιγότερο στομφώδη, ως ένας ναρκισσιστικός ατομισμός). Από τη μία ο Απόλλων και ο Προμηθέας, από την άλλη ο Διόνυσος: στείρα και άγονη αντιπαράθεση, που θα λέγαμε ότι έχει ήδη λήξει.

Από την άλλη πλευρά, πολλοί – περισσότεροι – είναι οι κοινωνιολόγοι, που, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, δεν δέχονται ότι το πρόταγμα του Διαφωτισμού και της νεωτερικότητας αποτελεί πια παρελθόν και ότι η προβληματοποίηση και η απόρριψη της ιστορικής τελεολογίας επιβάλλει αυτόματα και την εγκατάλειψη της ανθρωπιστικής σκέψης του Διαφωτισμού.

---

18. Genard S.-L., *Sociologie de l' Ethique*, ό.π., σελ. 49.

19. Maffesoli M., *L' Ombre de Dionysos*, Meridiens Klincksieck, 2^e ed., 1985.

Maffesoli M., *Le Temps des Tribus*, Meridiens Klincksieck, 1988.

Maffesoli M., "Les tribus en scene", *L' Individualisme: Le grand retour*, ό.π.

Απέναντι στο άτομο της μετανεωτερικότητας που «κλείνεται στο κουκούλι του (βλ. cocooning), που αναπτύσσει ένα ναρκισσισμό χωρίς όρια, μία άμορφη υποκειμενικότητα που ταυτίζεται με όλα και με τίποτε»,²⁰ η προσπάθεια ανακατασκευής του κοινωνιολογικού παραδείγματος – στα πλαίσια ενός μοντερνισμού υψηλών ή χαμηλών τόνων – στρέφεται στη θεωρητικοποίηση της κοινωνικής δράσης και του ατόμου (του κατά Moscovici χειραφετημένου ατόμου [émancipé] αυτή τη φορά). Θεωρητικοποίηση που θα μπορούσε να αποτελέσει και ένα «κάλεσμα» – όπου το άτομο καλείται να καταλάβει τη θέση που αφέθηκε κενή από την αποχώρηση των ιστορικών, συλλογικών, υποκειμένων από την κοινωνική σκηνή (και την κοινωνιολογική φαντασία).

Ήδη στο φιλοσοφικό επίπεδο, ο A. Renaut ανατρέχει στη γένεση της νεωτερικότητας μέσα από την ορμητική εμφάνιση του ουμανισμού αφενός – τον οποίο ανάγει στον Καρτέσιο – που συλλαμβάνει την ανθρωπότητα ως δυνατότητα (το «υποκείμενο» ως πηγή των αναπαραστάσεων και των πράξεών του, ως θεμέλιό τους και ως δράστης τους) και του ιντιβιντουαλισμού αφετέρου – τον οποίο θεμελιώνει στη «μοναδολογία» του Leibniz.

Στην ηθική της αυτονομίας και την υποταγή σε ένα νόμο που έχει το ίδιο το υποκείμενο ως πηγή (όπου το υποκείμενο ενέχει την έννοια της συλλογικότητας), ο ατομισμός αντιπαράθετει την ηθική της ανεξαρτησίας, το χωρισμό δημόσιου και ιδιωτικού, τη λατρεία της ιδιωτικής ευτυχίας και τη, μερική τουλάχιστον, εγκατάλειψη του δημόσιου χώρου. Ο ατομισμός, του οποίου η επικαιρότητα σήμερα είναι προφανής, δεν παύει να αποτελεί «μία στιγμή του σύγχρονου ουμανισμού, αλλά μόνο μία στιγμή, δεδομένου ότι, παρότι τον προϋποθέτει, οδηγεί τελικά σε μία αναίρεση της ίδιας της ουσίας του».²¹

Η κρίση των ανθρωπιστικών ιδεών και εκείνη των «μεγάλων αφηγήσεων»,²² η έκλειψη με τον ένα ή τον άλλο τρόπο,

20. Craigh R., in *L' Individualisme: Le grand retour*, ό.π., σελ. 63.

21. Renaut A., "L' ère de monadologies", *L' Individualisme: Le grand retour*, ό.π., σελ. 48-51.

22. Βλ. Lyotard J.-F., *La Condition Post-Moderne*, Minuit, 1979, σελ. 63.

των διαφόρων υποκειμένων της ιστορίας (η Ανθρωπότητα, το Έθνος, η Εργατική Τάξη...), η απομυθολόγηση του κόσμου για την οποία είχε ήδη μιλήσει ο Μ. Weber και η ακατανίκητη άνοδος του ατομισμού στα πλαίσια της σύγχρονης κοινωνίας της αγοράς, είχε ως αποτέλεσμα τη μεταφορά της θεωρητικής διαμάχης στον ίδιο το χώρο του ατομισμού. Το υποκείμενο ως συλλογικότητα – περισσότερο ακόμη το συλλογικό υποκείμενο – παραμένει (προς το παρόν;) – σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό σε εκκρεμότητα, ενώ οι αξίες του ουμανισμού και του Διαφωτισμού, στο μέτρο που επιδιώκεται η συνέχισή τους ή η προσαρμογή τους, αναζητούν πρόσφορο έδαφος στο ίδιο το άτομο...

Υποκείμενο, δρων, κοινωνικός δρων, όλο και περισσότερο αναφέρονται στο δρων άτομο. Η διαμάχη επικεντρώνεται τώρα στο περιεχόμενο των εννοιών, τη σημασία τους, η σύγκρουση μεταφέρεται στο χώρο των αξιών, αφορά τις διαφορές, περισσότερο ή λιγότερο συμπληρωματικές ή ανταγωνιστικές μορφές του ατόμου που αναφέρθηκαν αρχικά. Το διακυβευόμενο είναι το ίδιο το άτομο, ως «αγοραίο» άτομο ή ως «υποκείμενο».

Η ανανέωση του ενδιαφέροντος για την ηθική συνοδεύεται από την αναγκαία διάβαση από την καντιανή φιλοσοφία. Η κρίση του ιστορικισμού και των μοντέλων του σχετίζεται με τη νέα επικαιρότητα του καντιανού πρακτικού Λόγου, σαν πηγή έμπνευσης και σαν αφετηρία στη διαμόρφωση νέων συνθέσεων.

Ο καντιανός φορμαλισμός με τις αρχές της ελευθερίας, της αυτονομίας και της ισονομίας/καθολικότητας αποτελεί έτσι εν πολλοίς ένα νέο σημείο εκκίνησης για την επιστροφή στο υποκείμενο και σε (πιο) βουλευσιαρχικά σχήματα.²³ Όμως, ο πρακτικός Λόγος του Καντ, οι δυσχέρειες που ενυπάρχουν στην ερμηνεία του, καθώς και η κριτική στον Καντ για «υποστασιοποίηση» ενός μόνου στοιχείου της πρακτικής εμπειρίας, «δηλαδή της ηθικής υποχρέωσης εκφρασμένης ως

23. Βλ. Guillermit L., «Ο Emmanuel Kant και η κριτική φιλοσοφία», *Η φιλοσοφία*, Τόμος Γ', επιμ. Φ. Σατελέ, Γνώση, 1990, σελ. 15-67.

απόλυτης επιταγής»,²⁴ συντελούν ώστε «να περνάει κανείς από τον Καντ αλλά να μην σταματάει εκεί».

Ο Αριστοτέλης και ο Επίκουρος, ο Montaigne και ο Σπινόζα, εισέρχονται επίσης στη συζήτηση. Πράγμα που γίνεται κατανοητό αν λάβουμε υπόψιν ότι στη συζήτηση, η έννοια της ηθικής δεν περιορίζεται στην αυστηρή συμμόρφωση στο καθήκον, στον ηθικό νόμο, αλλά λαμβάνει μία ευρύτερη, πιο πλούσια σημασία, που δεν αγνοεί την επιθυμία και την ανθρώπινη ευτυχία, το «ευ ζειν» και εμφανίζεται περισσότερο ως αναζήτηση κανόνων που νοηματοδοτούν την ανθρώπινη πράξη.

Στο καντιανό δικαστήριο αντιπαρατίθεται η δημόσια συζήτηση/επιχειρηματολογία²⁵ στα πλαίσια του πλουρασιμού των αξιών, της κατά Habermas «πολλαπλότητας των αποκλιόντων λόγων» που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη κοινωνία.²⁶

Η εννοιολογική διαφορά φαίνεται στην αντιπαράθεση των εννοιών morality, moral και ethics, ethical. Η πρώτη, ως αυστηρή συμμόρφωση στο καθήκον, και η ηθική φιλοσοφία κατ' επέκταση έχει υποστεί κριτική για έλλειψη ουδετερότητας και για επιβολή ενός κανονιστικού προτύπου που ταυτίζεται με την «κυρίαρχη ηθική», ενώ η επιστροφή της ηθικής θεωρίας παραπέμπει στη δεύτερη (ethics) με την έννοια που αναφέρθηκε στα προηγούμενα και σε συνάρτηση με τα σύγχρονα προβλήματα.

Παράλληλα δε με τις ιδέες της ηθικής, της αυτονομίας και της ελευθερίας, στην κατεύθυνση της συγκρότησης του (κριτικού) κοινωνικού υποκειμένου, ανανεώνεται το ενδιαφέρον για τη συνειδησιακή, αναστοχαστική δραστηριότητα του ατόμου ως υποκειμένου. Ο Bauman προβάλλει ότι στη «μεταμοντέρνα κατάσταση», ο κοινωνικός δρων δεν είναι απλά

24. Ricoeur P., *Du Texte à l'action*, Esprit/Seuil, 1986, σελ. 249.

25. Rorty R., "Cosmopolitanism without emancipation" in *Modernity and Identity*, ό.π., σελ. 202.

26. Habermas J., "Questions and Counterquestions" εις R.J. Bernstein (επιμ.), *Habermas and Modernity*, Polity Press, 1985. Βλ. και Αντωνοπούλου Μ. «Κοινωνικό υποκείμενο και λόγος πολιτικός», *Κοινωνικές Επιστήμες: Σε αναζήτηση του πολιτικού*, Εκδ. Διαβάζω, 1993, σελ. 128.

έναν δρών που λαμβάνει αποφάσεις αλλά ένα ηθικό υποκείμενο.

Η διαρκής ανάγκη διαπραγμάτευσης των κανόνων που προκαλεί ο πλουραλισμός της εξουσίας/αυθεντίας (ή η απουσία μίας κεντρικής εξουσίας/αυθεντίας) και η κεντρική θέση της επιλογής (pluralism of authority – centrality of choice), αποδίδουν βασική σημασία στις αρχές της μη-ωφελιμιστικής αυτοσυγκράτησης (non-utilitarian self-constraint) των αυτόνομων δρώντων και τόσο ο μη-ωφελιμισμός (non-utility), όσο και η αυτονομία, χαρακτηρίζουν την «ηθική πράξη ως κάτι που ξεχωρίζει από την ιδιοτελή συμπεριφορά ή από εκείνη που καθορίζεται από το Δίκαιο».²⁷

Ο αναστοχασμός αποτελεί μία βασική λειτουργία του «ηθικού υποκειμένου», «αυτο-καθορισμός», «αυτο-καθοδήγηση», «αυτο-αναστοχασμός», «αυτο-αξιολόγηση», καθίστανται βασικές λειτουργίες των κοινωνικών δρώντων, ακόμη περισσότερο, «γίνονται μηχανισμοί συνώνυμοι με την αυτο-συγκρότησή τους».²⁸ Ο Bauman καλεί στην προσαρμογή του κοινωνιολογικού παραδείγματος σ' αυτήν τη «διαρκή, αυτο-αναστοχαστική διαδικασία επανερμηνείας», αυτή την «ακατάπαυστη ροή της αναστοχαστικής δραστηριότητας» που χαρακτηρίζει τη «μεταμοντέρνα κατάσταση».²⁹

Αυτο-αναστοχασμός, αυτο-καθοδήγηση, η ενασχόληση του υποκειμένου με τη συγκρότηση της ατομικής της ταυτότητας (self-identity), στην προσπάθεια διαφύλαξης της αυτονομίας του, είναι οι ιδέες που αναπτύσσει και ο Giddens στο πρόσφατο έργο του.³⁰ Σε αντίθεση με τα παλαιότερα έργα του, ο Giddens δίνει έμφαση στην ηθικοϋπαρξιακή διάσταση, στη διαδικασία αυτο-πραγμάτωσης (self-fulfillment) του ατόμου/υποκειμένου, απέναντι στην κυριαρχία των αφηρημένων συστημάτων οργάνωσης και ελέγχου (abstract systems) που χαρακτηρίζουν την «ύστερη νεωτερικότητα».

Η ελεύθερη επιλογή τρόπου ζωής και η διαδικασία αυτο-

27. Bauman Z., *Intimations of Postmodernity*, Routledge, 1992, σελ. 202.

28. Στο ίδιο.

29. Στο ίδιο, σελ. 204.

30. Giddens A., *Modernity and Self-Identity*, Polity, 1991.

σύστασης του υποκειμένου με τη βοήθεια του αναστοχασμού, αυτά που αποκαλεί «life politics», η ενσυνείδητη και αναστοχαστική ενασχόληση του ατόμου με τον εαυτό του – που περιλαμβάνει και τη διάσταση body politics –, αλλά και η ίδια η θεωρητική κατασκευή του Giddens, εγγράφονται στα πλαίσια μιας «μετα-κοινωνικής κατάστασης», όπου η κοινωνική προβληματική (question sociale) έχει εν πολλοίς αντικατασταθεί από τη φυσικο-οικολογική (question naturelle).

Οι παραπάνω τάσεις στην αγγλοσαξωνική κοινωνιολογία θα μπορούσαν πάντως να τοποθετηθούν στην προέκταση του έργου του Michel Foucault, του ύστερου Foucault με τη «φροντίδα για τον εαυτό του» («Le Souci de Soi»), του «ασκητικού υποκειμένου» κατά Foucault (με την πρώτη σημασία του όρου άσκηση: ασκούμεναι).

Η έμφαση στην αυτο-συγκρότηση του ατόμου εμφανίζεται, περισσότερο είναι αλήθεια στον Giddens, σαν μία στάση άμυνας του ατόμου στην προσπάθεια να ανακτήσει τον έλεγχό του, αποσυρόμενο ή αποστασιοποιούμενο από τον κοινωνικό χώρο της κλασικής νεωτερικότητας, το χώρο των «κοινωνικών σχέσεων» και ασχολούμενο με την αυτο-πραγμάτωσή του (self-actualization).

Παρότι ο Giddens επιχειρεί να συνδέσει αυτό που αποκαλεί «βιοπολιτική» (life-politics) και τη «χειραφετητική πολιτική» (emancipatory politics) του Διαφωτισμού και της κλασικής νεωτερικότητας, ο κίνδυνος του «cocooning», της ναρκισσιστικής ενασχόλησης του ατόμου με τον εαυτό του είναι εμφανής. (Πάντως ο Giddens υπεραμύνεται απορρίπτοντας την κατηγορία του ναρκισσισμού με το επιχείρημα ότι «το σώμα γίνεται τώρα ένα καίριο τμήμα του αναστοχαστικού σχεδίου της αυτοσυγκρότησης» και ότι «η καλλιέργεια του σώματος αποτελεί περισσότερο μία δέσμευση με τον εξωτερικό κόσμο παρά μία αμυντική απομάκρυνση από αυτόν»³¹).

Την αποστασιοποίηση και προσπάθεια ανασυγκρότησης του υποκειμένου εκφράζει και ο A. Touraine στο έργο του *Le retour de l' Acteur* (1984). Αναφέρεται στην ανάγκη επανορι-

31. Στο ίδιο, σελ. 177.

σμού του υποκειμένου «λιγότερο πια από την ικανότητά του να εξουσιάζει και να μεταβάλλει τον κόσμο και περισσότερο από τις αποστάσεις που παίρνει από αυτή την ίδια την ικανότητα, από τους μηχανισμούς και τους λόγους που θέτουν σε κίνηση αυτή την ικανότητα». Η αποστασιοποίηση αναφέρεται και ως «σιωπή», ως «συνείδηση του δρώντος/υποκειμένου που αποστασιοποιούμενο από τα προϊόντα του και τις επενδύσεις του... θέτει υπό εξέταση την ίδια τη δημιουργικότητά του και τοποθετεί ως κεντρική αξία την αναγνώριση και την εμπειρία του ίδιου ως υποκειμένου». ³²

Το παρόν εμφανίζεται έτσι ως μία περίοδος αναστοχασμού και ανασυγκρότησης, ένα προελούδιο σε μία (πιθανή) εμφάνιση νέων κοινωνικών κινημάτων, σύμφωνα και με την κοινωνιολογική θεωρία που έχει επεξεργαστεί ο Touraine στο παρελθόν. Πράγματι, λέει ο Touraine, «πριν ακόμη οι δρώντες μπορέσουν να αναγνωρίσουν τους εαυτούς τους ως δημιουργούς της ιστορίας τους, πρέπει να μεσολαβήσει μία «ρομαντική στιγμή» όπου το υποκείμενο λαμβάνει συνείδηση όχι μέσα από τα έργα του αλλά μέσα από την απόστασή του από μία τάξη πραγμάτων που στερείται νοήματος ή είναι εχθρική, μέσα από την επιθυμία της ελευθερίας. Τα κοινωνικά κινήματα θα ανασυγκροτηθούν πιθανόν αύριο... αλλά το σήμερα ανήκει στην πρόσκληση προς το υποκείμενο». ³³

Ο «βολονταρισμός» του Touraine σε σχέση με τον «πραγματισμό» του Giddens εμφανίζεται ακόμη εντονότερος στο επόμενο έργο του (*Critique de la Modernité*, 1992). Το υποκείμενο ορίζεται εδώ ως «ελευθερία, με την έννοια ότι θέτει ως αρχή του καλού τον έλεγχο που ασκεί το άτομο πάνω στις πράξεις του και την κατάστασή του, πάνω στην προσωπική του ιστορία», επίσης ως «η θέληση του ατόμου να ενεργήσει και να αναγνωριστεί ως υποκείμενο». ³⁴ Δεν πρόκειται όμως για απλή επιστροφή του καρτεσιανού cogito, δεδομένου ότι ως αναγκαία συνθήκη για την εμφάνιση του ατομικού υποκει-

32. Touraine A., *Le Retour de l' Acteur*, ό.π., σελ. 39.

33. Στο ίδιο, σελ. 341.

34. Touraine A., *Critique de la Modernité*, Fayard, Παρίσι, 1992, σελ. 242.

μένου θεωρείται η από μέρους του ατόμου αναγνώριση της παρουσίας του Id στο εσωτερικό του, παράλληλα με τη θέληση ύπαρξής του ως υποκειμένου («Το υποκείμενο είναι συγχρόνως απολλώνειο και διονυσιακό»)³⁵.

Στους όρους που ο Tougaïne δανείζεται από την ηθική θεωρία αλλά και από τον Freud, προσθέτει μία ειδικότερη μεταφορά στο κοινωνιολογικό πεδίο, όπου το υποκείμενο εκφράζεται και ως αντίσταση σε «ένα ατομισμό που δίνει το προβάδισμα στη λογική του συστήματος εις βάρος αυτής του δρώντος, περιορίζοντας τον τελευταίο στην ορθολογική επιδίωξη του συμφέροντός του» και μεταβάλλεται σε δρώντα που παρεμβάλλεται στις κοινωνικές σχέσεις μεταβάλλοντάς τες.³⁶

Ακόμη καθαρότερα, ενώ στο προηγούμενο έργο του το υποκείμενο εξέφραζε μία αποστασιοποίηση από το χώρο του κοινωνικού (βλ. παραπάνω: «τα κοινωνικά κινήματα θα ανασυγκροτηθούν πιθανόν αύριο... αλλά το σήμερα ανήκει στην πρόσκληση προς το υποκείμενο»), εδώ ο Tougaïne, οχτώ χρόνια μετά, και, δεδομένης της παρατεινόμενης και εντεινόμενης κρίσης που κάνει επιτακτική την ανάγκη αναζήτησης (θεωρητικών και πρακτικών) διεξόδων, προβάλλει ότι «το υποκείμενο δεν υπάρχει παρά μόνον ως κοινωνικό κίνημα», ως «έννοια αδιαχώρητη από εκείνη των κοινωνικών σχέσεων... και της κοινωνικής δράσης».

Τίθεται τώρα στο επίκεντρο όχι πια η ιδέα της κοινωνίας αλλά εκείνη του ατόμου/υποκειμένου, ως ελευθερία και υπευθυνότητα αφενός και ως κοινωνικό κίνημα αφετέρου απέναντι στους «μηχανισμούς».³⁷

* * *

«Η επανακάλυψη του Υποκειμένου» ήταν ο τίτλος του άρθρου του γερμανού κοινωνιολόγου M. Winkler στην εφημε-

35. Στο ίδιο, σελ. 245.

36. Στο ίδιο, σελ. 243.

37. Στο ίδιο, σελ. 273, 291, 364, και γενικότερα σελ. 271-395.

ρίδα *Frankfurter Rundschau* της 30.9.1980, με την ευκαιρία του 20ού Συνεδρίου των Γερμανών Κοινωνιολόγων.³⁸ Δεκατρία χρόνια μετά, η θεωρητική συζήτηση δεν φαίνεται να έχει πλήρως διαμορφωθεί. Είναι αλήθεια ότι οι συνθήκες στο κοινωνικό πεδίο που θα επέτρεπαν την ανάπτυξή της δεν είναι από τις πιο ευνοϊκές. Πάντως, στα πλαίσια αυτά, ο «μεθοδολογικός ατομισμός» και η κατανοητική κοινωνιολογία του Max Weber έχουν αποκτήσει νέα επικαιρότητα.

Για τους συνεχιστές της νεωτερικότητας, ο Max Weber αποτελεί ένα αναγκαίο σταθμό, ενώ γίνονται ποικίλες προσπάθειες συγκερασμού των θεωρητικών εννοιών και μεθοδολογικών εργαλείων της βεμπεριανής κοινωνιολογίας με αντίπαλες επιστημολογίες. Είναι ωστόσο προφανές ότι βρισκόμαστε σήμερα σε μια κατάσταση όπου τίθεται το πρόβλημα επανάκαμψης της προβληματικής του υποκειμένου στα πλαίσια μίας άλλου τύπου ορθολογικότητας που απομακρύνεται από τον αξιακό σχετισμό του Μαξ Βέμπερ.

Τόσο στην εκδοχή του ορθολογισμού κατά το σκοπό όσο και στην εκδοχή του ορθολογισμού κατά την αξία, ο Βέμπερ απέριπτε τη δυνατότητα αξιολόγησης των σκοπών/αξιών με κάποια δεσμευτικά κριτήρια που θα υπερέβαιναν τις απλές προτιμήσεις του δράντος. Σε αντιδιαστολή προς την τοποθέτηση αυτή τίθεται σήμερα το αίτημα *κοινωνικής αξιολόγησης* των σκοπών και των πολιτισμικών αξιών.

Τίθεται σήμερα το αίτημα η απομάκρυνση από τις απρόσωπες δομές να μην οδηγήσει σε ανορθολογισμό, αλλά σε έναν έλλογο διάλογο μεταξύ υποκειμένων. Ο διάλογος αυτός δεν μπορεί να είναι απλώς προσανατολισμένος προς κριτήρια τυπικής επικοινωνιακής ορθολογικότητας,³⁹ αλλά θα πρέπει να αναφέρεται σε σύγχρονες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές αξίες και στους όρους πραγμάτωσής τους. Μ' αυτήν την έννοια το αίτημα επιστροφής στο υποκείμενο είναι αίτημα

38. Winkler M., "Die Wiederentdeckung des Subjekts", *Frankfurter Rundschau*, 30.9.1980.

39. Πρβλ. Habermas J., *Theorie des Kommunikativen Handelns*, I-II, Ed. Suhrkamp, Φρανκφούρτη, 1981.

αξιολόγησης των υποκειμενικών σκοπών στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων όπως διαμορφώνονται ιστορικά σε σύγχρονες κοινωνίες.